

Beata Lorens

Rola monasteru bazylińskiego w Satanowie w drugiej połowie XVIII w.

Beata Lorens

The role of the Basilian monastery of Sataniv in the second half of the 18th century

The monastery in Satan on Podilia region which, in the second half of the 18th century, functioned as a house of penance for monks, who violated monastic rules is studied. Peculiarities of theological course in Polish or Ukrainian for the monks who did not know Latin are highlighted.

Keywords: monastery, basilians, Sataniv, moral Theology

Беата Лоренс

Роль василіанського монастиря в Сатанові у другій половині XVIII ст.

Досліджується монастир у Сатанові на Поділлі, який у другій половині XVIII ст. функціонував як будинок покути для ченців, що порушили чернечі правила. Висвітлюються особливості проведення теологічного курсу польською або українською мовою для ченців, які не знали латини.

Ключові слова: василіани, монастир, Сатанів, моральне богослов'я

Wśród monasterów bazylińskich, funkcjonujących w drugiej połowie XVIII w. na terenie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej, ważne miejsce zajmował klasztor w Satanowie. Dotychczas historycy pisali o nim głównie przy okazji badań nad monastycyzmem na Podolu, koncentrując się na jego funkcjonowaniu w ramach różnych wyznań (prawosławnego i katolickiego w obrządku unickim) oraz architekturze kompleksu klasztorno-cerkiewnego¹. Celem niniejszego artykułu jest wskazanie roli monasteru satanowskiego jako miejsca prowadzenia kursu teologii moralnej dla profesorów w języku polskim lub ruskim oraz ośrodka pełniącego funkcję domu poprawy dla zakonników bazylińskiej prowincji pod wezwaniem Opieki NMP (Pokrowy Najświętszej Bogurodzicy).

Monaster wraz z cerkwią pt. Trójcy Świętej usytuowany był na południe od miasta Satanowa, nad rzeką Zbrucz, początkowo pod górą, a w pierwszej połowie XVIII w. został przeniesiony na górę. Jego początki, związa-

ne z prawosławnym monasterem, sięgały początku XVII w. Spustoszenia, dokonane na Podolu w okresie wojny polsko-tureckiej w drugiej połowie XVII w., dotknęły również ten ośrodek. Jego ponowny rozwój wiąże się z okresem po 1707 r., kiedy osiedlili się w nim bazylianie-unici. W 1741 r. ówczesny przełożony Barlaam Sawicki rozpoczął budowę nowego monasteru i po czterech latach można było przenieść się do częściowo skończonego klasztoru, zaś po sześciu stanęła cerkiew. Ostatecznie budynek monasteru wykończono dopiero po 1767 r., po uzyskaniu funduszu wynoszącego 30 tys. złp, ustanowionego przez Mikołaja Potockiego. Klasztor miał dwie kondygnacje, na których znajdowało się (łącznie na parterze i piętrze) dziewięć cel oraz rezydencja prowincjańska z alkierzem i skarbcem. Pod budynkiem klasztornym wymurowano sześć lochów. Pośrodku budynku klasztornego znajdowała się wieża o trzech kondygnacjach zakończona krzyżem, w której umieszczono dzwony. Całość zabudowań otoczona była drewnianym parkanem, krytym gontowym dachem². Prace budowlane trwały jeszcze w pierwszej połowie lat 70. XVIII w. Dobudowano wówczas drugie skrzydło klasztoru od strony południowej³.

Murowana cerkiew o jednej kopule, z dachem gontowym, ośmiu oknach, posiadała wielki ołtarz z obrazem Trójcy Świętej, Deisus i carskie drzwi. Po prawej stronie świątyni usytuowane były dwa ołtarze boczne: ołtarz Opieki NMP z obrazem św. Bazylego Wielkiego na zasuwie oraz ołtarz św. Apostołów Piotra i Pawła z obrazem św. Jerzego. Analogicznie po lewej stronie cerkwi znajdowały się: ołtarz Narodzenia św. Jana Chrzciciela z obrazem św. Onufrego na zasuwie oraz ołtarz św. Barbary z obrazem św. Mikołaja. W środkowej części świątyni stała ambona oraz ławki dla wiernych. Nad drzwiami wejściowymi ulokowano chór⁴. Cerkiew monasterska była świątynią parochialną. Działały przy niej bractwa cerkiewne skupiające wiernych⁵.

O uposażenie unickiego monasteru w Satanowie zadbał kasztelan krakowski i hetman wielki koronny Adam Mikołaj Sieniawski, który w przywileju z 16 czerwca 1720 r. na prośbę zakonników nadał im pole na 150 dni orania oraz łąki (na 80 kosarzów), a także pozwolił na przywóz z lasów drwa na opał i do budowy monasteru⁶. Nie wiadomo jednak, czy cały grunt nadany im przez Sieniawskiego znalazł się we władzy bazylianów, ewentualnie na ile liczono dzień orania, gdyż z późniejszych źródeł wynikało, iż na mocy uposażenia z 1720 r. monaster posiadał grunt o powierzchni ponad

13 ha. Znajduje to potwierdzenie w protokole lustracji dóbr należących do monasteru w Satanowie, sporządzonym 28 listopada 1741 r. Wynika z niego, że grunt pomienionych OO. Bazylianow erekcją im naznaczony, obejmował ponad 13 ha ziemi. Ponadto monaster użytkował drugi grunt przydany z dyspozycji komisarza dóbr satanowskich, należących wówczas do wojewody ruskiego Augusta Aleksandra Czartoryskiego, mierzący ponad 20 ha. W sumie więc klasztor posiadał ponad 33 ha ziemi ornej⁷. Monaster w latach 60. XVIII w. miał 24 poddanych. Roczny dochód klasztoru szacowano na około 1000 złp, ale przeważnie rzeczywiste wpływy okazywały się znacznie niższe⁸.

W skład kompleksu klasztornego wchodziły zabudowania folwarczne, położone w pobliżu monasteru. Wśród nich były dwie stodoły, cztery szopy, stajnia, komora, spiżarnia i chałupa dla czeladzi. Obok nich mieściły się obora i wozownia. Na potrzeby monasteru działały pasieka, browar oraz kuźnia⁹.

Monaster w Satanowie był ośrodkiem studiów zakonnych prowadzonych w prowincji pw. Opieki NMP. Wprowadzenie wewnętrznych studiów zakonnych w zakresie retoryki, filozofii i teologii stanowiło realizację wytycznych synodu zamojskiego z 1720 r. Na skutek rozporządzenia papieża Benedykta XIV z 1750 r. w każdej prowincji bazylikańskiej miały funkcjonować po dwie szkoły filozofii i teologii. Uruchamianie studiów zakonnych postępowało stopniowo. W 1774 r. w prowincji koronnej było prowadzonych dziewięć kursów studiów: po trzy z retoryki, filozofii i teologii¹⁰. W latach 70. i 80. XVIII w. również klasztor w Satanowie stał się ośrodkiem studiów zakonnych. Według historyków zakonnych od 1773 r. do 1778 r. prowadzono w Satanowie nauczanie teologii w języku łacińskim¹¹. Z kolei w dokumentach klasztornych znajdują się wzmianki o kursie retoryki, wprowadzonym na mocy rozporządzeń władz prowincji Opieki NMP w latach 1773–1776. W latach 1776–1778 miał tam funkcjonować kurs teologii dogmatycznej, zaś w latach 1778–1784 studium teologii moralnej, na które warto zwrócić szczególną uwagę¹². W 1780 r. z powodu zniszczenia płonów wskutek gradobicia klasztor satanowski nie był w stanie utrzymać profesora oraz sześciu uczących się pod jego kierunkiem profesów, dlatego przeniesiono ich wtedy do monasteru w Krzemieńcu. Już jednak w 1781 r. studium teologii moralnej zostało wznowione. Profesorem został ks. Gabriel Kozicki. Z kolei w 1784 r. kurs został przeniesiony do monasteru w Białółwce¹³.

Kursy filozofii i teologii w bazylikańskich szkołach zakonnych prowadzone były w języku łacińskim. Świadczyły o tym rękopiśmienne wykłady i traktaty przygotowywane przez profesorów studiów zakonnych, spisane w języku łacińskim, przechowywane obecnie w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece im. W. Stefanyka¹⁴. W ramach studium filozoficznego mieściły się treści z zakresu dialektyki, zajmującej się analizowaniem pojęć i sądów, logiki, fizyki oraz metafizyki. Podstawą rozważań były z reguły koncepcje Arystotelesa. W pierwszym roku zwykle zapoznawano się z logiką i metafizyką, zaś w drugim z fizyką. Studium teologii zakonnej obejmowało dwie dyscypliny: teologię moralną i teologię dogmatyczną. Pierwsza zajmowała się przede wszystkim rozwiązywaniem tzw. kazusów sumienia (przypadków sumienia), związanych z sakramentem spowiedzi. Jej zadaniem było dawanie spowiednikom gotowych wzorów do właściwego rozstrzygnięcia w konfesjonalach. Z kolei teologia dogmatyczna, zwana też spekulatywną, miała za zadanie wykazać wiarygodność chrześcijaństwa jako religii objawionej przez Boga. W jej ramach studiowano Pismo Święte oraz prawdy wiary¹⁵.

Kurs teologii moralnej w Satanowie był przeznaczony dla zakonników do nauk szkolnych niezdatnych, nie kształconych w szkołach zakonnych, a pełniących w klasztorach różne posługi. Wprowadzono go w prowincji świętopokrowskiej pod koniec lat 60. XVIII w. Objęci tym obowiązkiem byli ojcowie i bracia profesji, którzy w naukach szkolnych nie są wydoskonaleni, ani na potem do nauk w łacińskim języku użyci być nie mogą. Według konstytucji 52 ustanowionej na kapitule generalnej w Brześciu w 1772 r. prowincjał miał dbać o to, żeby nawet zakonników, przeznaczonych do chóru i nie znających łaciny, uczyć teologii moralnej w języku pospolitym (*studium Theologiae Moralis vulgari lingua*)¹⁶. W związku z tym nakazem interesującym zagadnieniem jest kwestia, w jakim języku prowadzono nauczanie teologii moralnej: polskim czy ruskim (ukraińskim). Odpowiedź na to pytanie nie jest prosta i jednoznaczna. Podpowiedź może stanowić przykład monasteru w Zbarażu. Tamtejszemu klasztorowi w 1766 r. przyznano środki finansowe z funduszu, ustanowionego przez starostę kaniowskiego Mikołaja Potockiego dla prowincji koronnej z zadaniem zaprowadzenia studium teologii moralnej w języku ruskim dla zakonników, nie znających łaciny. W zamian klasztor zobowiązał się do pamięci modlitewnej o swoim dobroczyńcy¹⁷. Kurs teologii moralnej w Zbarażu uruchomiono jednak

dopiero w jesieni 1768 r., ze względu na konieczność dokończenia budowy nowego gmachu klasztoru. W dokumentach klasztoru zbaraskiego w jasny sposób określono język nauczania teologii moralnej, wskazując język ruski. Z zaleceń powizytacyjnych, pochodzących z października 1768 r., wyłaniał się obraz prowadzonego tam nauczania teologii moralnej. Funkcję wykładowcy dla słuchaczy, zwanych scholastykami, pełnił lektor. Wydaje się, że był to zakonnik nieco gorzej wykształcony, niż zwyczajowo profesorowie teologii – absolwenci studiów w alumnatach papieskich zwieńczonych tytułem doktora teologii. Mógł być absolwentem studiów teologicznych prowadzonych w prowincji. Lektor zwykle dwa razy dziennie (przed południem i po południu) dyktował wykłady. W zaleceniach powizytacyjnych nakazano mu czynność tę ograniczyć do godziny, zaś co czwartek i niedziele organizować powtórki materiału. Miał dbać, aby klerycy stosownie spędzali czas podczas rekreacji i nie prowadzili niepotrzebnych rozmów. Jego obowiązkiem było również organizowanie dysput prezentujących umiejętności słuchaczy kursu oraz zwracanie uwagi na dobre opanowanie języka liturgii przez zakonników pochodzących ze środowisk niezwiązanych z Cerkwią unicką (np. z rodzin rzymskokatolickich)¹⁸.

Czy zatem językiem nauczania teologii moralnej w Satanowie był, podobnie jak w Zbarażu, język ruski? Odpowiedź na to pytanie może ułatwić rozpoznanie planu nauczania stosowanego w monasterze. Wśród dokumentów archiwalnych klasztoru w Satanowie zachował się akt zatytułowany «Rozporządzenie czasu dla księży naszych uczących teologii moralnej», spisany w lutym 1781 r. Był to program kursu teologii moralnej, nauczanej w języku pospolitym. Ten schemat organizacji nauczania był charakterystyczny dla bazylikańskich studiów teologii moralnej okresu trzeciej ćwierci XVIII w. Jak zaznaczono w tekście, w litewskiej prowincji podobne teologii moralnej szkoły do czterech monasterów wprowadzone zostały. Studium trwać miało przez dwa lata dla pilnych, więcej zaś dla niedbałych. Polegało ono na łączeniu nauki teoretycznej z praktyką i tzw. rękodziłem.

Naukę teoretyczną organizowano każdego dnia, oprócz niedzieli, w godzinach przedpołudniowych (od godz. 8.15 do 10.15) oraz popołudniowych (od godz. 13.15 do 16). Z kolei rękodziłem zajmowano codziennie dwa razy w ciągu dnia: w południe i wieczorem.

Ponadto studenci mieli czas na indywidualną naukę i czytanie książek rano i wieczorem w sali określonej jako muzeum oraz godzinną naukę śpie-

wu. Oczywiście klerycy uczestniczyli również we wszystkich medytacjach i liturgiach, do których byli zobowiązani. W ramach nauki teoretycznej we wtorki rano uczono się geometrii, arytmetyki i prowadzenia rejestrow, zaś w czwartki – co tydzień na przemian historii Polski i geografii oraz arytmetyki i sporządzania rejestrow.

Popołudniami w te dni odbywała się rekreacja, w ramach której studenci udawali się do sadów i ogrodów, aby tam pod okiem zakonnika lub osoby świeckiej, wyznaczonej przez superiora, poznawać tajniki szczepienia drzew, sadzenia jarzyn, sporządzania inspektów. Odwiedzali też pasiekę, gdzie uczyli się pszczoły osadzać, a także browar w celu przypatrywania się robienia słodów i piwa. W jesieni mieli pobierać nauki związane z przechowywaniem warzyw i owoców oraz robieniem przetworów, zaś zimą przypatrywać rozbieraniu wieprzów, robieniu kielbas, soleniu mięsa, ugodzeniu wędzonek, robieniu krup. W niedziele w ramach rekreacji odwiedzali młyny, zapoznawali się z używanym systemem miar i wag oraz zasadami budownictwa.

Każdy student teologii moralnej miał odbyć miesięczną praktykę u boku szafarza klasztornego, aby w ten sposób nauczyć się gospodarowania żywnością i sporządzania rejestrów przychodów i wydatków.

W ramach zajęć z rękodziela studenci wyrabiali różnego rodzaju przedmioty, np. krzyżyki z pasyjkami, tabakierki skórzane i papierowe, pończochy zimowe i letnie, puszki na hostie, szkatułki, kałamarze, łyżki, grzebień, oprawy książek, relikwiarze, szczotki do zamiatania, paciorki, kropidła, koszyki, zatyczki do flasz, itp. Zadaniem przełożonych klasztoru była troska o materiały i narzędzia, a także nauczycieli, którzy uczą wykonywania tych przedmiotów. Nadzór nad pracą należał do profesora, który w każdą sobotę miał sprawdzać tygodniowe postępy studentów oraz prezentować je superiorowi. Wytworzone przedmioty miały być rozdawane dla pożytku klasztoru albo sprzedawane, a zyski przeznaczane na zakup materiałów.

Raz w miesiącu w obecności zakonników, przebywających w monasterze, miał się odbywać egzamin z nauczanych przedmiotów: teologii, historii, geografii, geometrii, arytmetyki oraz śpiewu. Wyróżniającym się w nauce profesor miał udzielać nagród w postaci chustek, czy pończoch, zaś leniwych karać, np. poprzez ograniczenie porcji żywnościowych. Praktycznym wdrożeniem do działalności duszpasterskiej dla studiujących teologię

moralną było nauczanie katechizmu ludności przybyłej w niedziele i święta na nabożeństwa do cerkwi bazylińskiej¹⁹.

Ten program nauczania teologii moralnej łączył naukę teoretyczną z poznawaniem umiejętności praktycznych służących pracy duszpasterskiej i zakonnej oraz z wytwórczością rękodzielniczą. Nie pozwala on na analizę szczegółowych treści poruszanych na kursie teologii, ale domniemywać można, że zawierał podstawowe informacje katechizmowe oraz problemy kazuistyczne. Ponadto nauczano przedmiotów rozszerzających horyzont myślowy profesów, takich jak historia Polski i geografia, oraz pozwalających sprawnie prowadzić rachunki klasztorne (arytmetyka). Język nauczania nie został jednak jasno określony. Ze względu na fakt, że prezentowany program został spisany po podziale prowincji bazylińskich w 1780 r. oraz pozostawanie Satanowa po I rozbiórce Polski w granicach Rzeczypospolitej, skłaniałabym się ku opinii, że językiem nauczania był język polski.

Tezę tę potwierdzałby «Sposób uczenia się teologii moralnej w Poczajowie ustanowiony jako już z doświadczenia skuteczny», zatwierdzony na kapitule prowincji świętopokrowskiej w Zahorowie w 1784 r., a następnie wskazany do realizacji w liście prowincjała Jozafata Ochockiego z października tego roku. Program zakładał, że zakonnicy będą się uczyć trzy razy w tygodniu (poniedziałki, środy i piątki) w porze popołudniowej. Nauka polegała na pamięciowym opanowaniu tekstu, złożonego z pytań i odpowiedzi, czytanego z książki przez jednego z zakonników. Na następnych zajęciach wszyscy powtarzali, to co zapamiętali z poprzedniej lekcji. Jak zaznaczono, nauka miała być prowadzona w języku polskim, a nie ruskim. Książką polecaną jako podręcznik teologii moralnej była praca Pantaleona Kulczyckiego, wydana w języku polskim i ruskim²⁰. Trudno wskazać, które dzieło Kulczyckiego miał na myśli prowincjał Ochocki, zalecając je jako podręcznik teologii moralnej. Pantaleon Kulczycki (1724–1791), korektor drukarni poczajowskiej i cenzor eparchii łuckiej, przyczynił się do wydania w drukarni poczajowskiej w 1776 r. tłumaczenia na język ruski (ukraiński) książki teologa jezuickiego Pawła Gabriela Antoine’a. W 1779 r. w tej samej drukarni wydano pracę w języku ruskim, zawierającą wybrane zagadnienia teologiczne z dzieł autorstwa francuskich duchownych: Pawła Gabriela Antoine’a i Honoré Tournély oraz niemieckiego franciszkanina Johanna Georga Reiffenstuela. W końcu Kulczycki opublikował pracę pod tytułem «Treść teologiczney nauki obyczajney z autorów klassycznych Antoine i

innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwiejszego uczenia się i pojęcia osobom duchownym Oyczystym językiem ... podana», wydaną po raz pierwszy w 1787 r.²¹ Ukazała się ona jednak już po rozporządzeniu wydanym na kapitule zahorowskiej.

Drugim ważnym zadaniem, powierzonym monasterowi satanowskiemu, było prowadzenie w nim domu poprawy dla zakonników bazyliańskiej prowincji świętopokrowskiej, łamiących reguły i zasady życia zakonnego. Klasztor ze względu na swe położenie w lesie, w odległości od osiedli ludzkich, jawił się jako doskonale miejsce do ulokowania w nim osób mniej zakonnych i poprawy potrzebujących, dla czego i domem poprawy z dawna uznany i nazwany jest²². Innym klasztorem, w którym w latach 70. XVIII w. funkcjonował dom poprawy, był monaster w Krechowie²³.

Na naradzie władz prowincji świętopokrowskiej w Ostrogu w październiku 1784 r. przyjęto zasady funkcjonowania domu poprawy pod tytułem „Przepis dla Rekolektów Satanowskich”. Składały się one z 14 punktów, podpisanych przez sekretarza prowincji świętopokrowskiej Oresta Nachimowskiego. Nakazywano w nich odseparowanie osób skazanych na odbycie pokuty od osób świeckich i zakonników. Kontakt z pokutującym mieli mieć jedynie spowiednik, zakonnik nazywany magistrem pełniący podobną rolę jak mistrz nowicjatu, oraz przełożony monasteru, odwiedzający pokutującego raz w tygodniu. Okres poprawy rozpoczynano od odbycia trzydniowych rekolekcji i spowiedzi z całego życia. Co piątek o. magister wygłaszał krótkie rozważanie o Męce Pańskiej, zaś pokutujący biczował się przez psalm „Zmiłuj się nade mną Panie”. Każdego dnia miały odbywać się dwugodzinne medytacje, prowadzone przez o. magistra. Jeden dzień tygodnia (środe lub piątek) nakazywano poświęcić kontemplacji i rozmyślaniu o własnym powołaniu. Co 6 miesięcy odbywano ośmiodniowe rekolekcje.

Dla zakonników, przysłanych do klasztoru na poprawę, należało sporządzić osobny chór, położony w pobliżu cel zakonnych na piętrze i mający połączenie z chórem dolnym, gdzie zbierali się pozostali zakonnicy. Nabożeństwa chórowe były obowiązkowe dla pokutujących profesów. Dla potrzeb zakonników-kapłanów należało urządzić kaplicę, w której odprawialiby Służby Boże, zaś bracia zakonni powinni w tych nabożeństwach uczestniczyć. Oprócz nabożeństw i medytacji czas odbywającym poprawę wypełniała praca ręczna (rękodzieło), czyli wyrabianie sieci lub wykonywanie pończoch z materiałów, dostarczonych przez ihume-

na monasteru. Produkty te mogły być sprzedawane lub przeznaczane na potrzeby klasztoru.

Skazani na odbywanie poprawy otrzymywali naczynia stołowe, o które mieli sami dbać i przygotowywać je do obiadu i kolacji. Posiłki były przynoszone przez brata zakonnego. Podczas ich spożywania należało słuchać czytanej lektury lub nauki udzielanej przez o. magistra. Charakter pokutny podkreślać miało menu. Obiad składał się z trzech potraw, zaś kolacja z jednej. W niedziele i święta do potraw dodawano mięso. Jeśli chodzi o napoje to podawano jedynie wodę, ewentualnie piwo, jeśli klasztor było na to stać. Alkohol mógł być podawany tylko za specjalnym zezwoleniem superiora i o. magistra, najpewniej w przypadku choroby zakonnika. Spożywanie alkoholu bez zgody przełożonych karane było zamknięciem na tydzień o chlebie i wodzie, zaś w przypadku powtórzenia wykroczenia miesięcznym postem w zamknięciu. Sankcje nakładano wówczas także na osoby zakonne lub świeckie, zaopatrujące w alkohol zakonnika, przebywającego na rekolekcjach.

Superior monasteru miał dostarczyć zaknikom dREW do opalania cel w zimie, świec do oświetlenia, oraz odzieży zakonnej. Chorych zakonników należało odseparować w oddzielnej celi, przeznaczonej na infirmerię. Opiekę nad nimi mieli sprawować wyznaczeni przez superiora profesii. Furta prowadząca do cel zakonników miała być zamknięta, zaś okna opatrzone kratami. W 1784 r. były to kraty drewniane. Korespondencja, pisana przez zakonników i przychodząca do nich, była kontrolowana przez superiora. Przełożonemu i magistrowi zalecano łagodność i cierpliwość w postępowaniu z zakonnikami, przysłanymi do odbycia poprawy²⁴.

Powyższe przepisy zostały doprecyzowane podczas wizytacji prowincjała Jozafata Ochockiego na przełomie sierpnia i września 1785 r. Podtrzymał on wcześniej wydane rozporządzenia, zwracając uwagę na odprawianie medytacji dwa razy dziennie przez przebywających na poprawie, podejmowanie w określonych godzinach w ciągu dnia prac ręcznych (wyrób taśm, pasków, tabakierok) i ściśle kontrolowanie wykonania tychże robót. Prowincjał upominał przełożonego klasztoru satanowskiego, aby ściśle przestrzegał nakazu odosobnienia ukaranych zakonników, nie pozwalając im na opuszczenie monasteru lub kontaktowanie się ze światem zewnętrznym²⁵.

W lecie 1785 r. pokutę w monasterze odbywało siedmiu zakonników, zaś w 1790 r. – czterech profesów²⁶. Czas pobytu był różny, uzależniony od rodzaju popełnionych wykroczeń i trwał od kilku miesięcy do kilku lat. W jednym przypadku klasztor w Satanowie miał stać się więzieniem dożywotnim. Skazanym na taką karę był Filemon Witoszyński, który poruszył wszystkie możliwe instancje duchowne i świeckie, chcąc uwolnić się od stanu zakonnego. Osadzony w 1774 r. w Satanowie dawał się we znaki społeczności klasztornej, wywołując awantury i wszczynając bójki. Autor „Księgi historyi monasteru Satanowskiego” zanotował: nie wszystkie piszą się wykroczości, bo by ich i księga nie objęła i pisarzowi by pióra z ręki wypuścić nie można było²⁷. W końcu w 1775 r. decyzją sześciu ojców wybranych na kapitule Witoszyński został skazany na wieczne więzienie w Satanowie. Tamtejszy superior Leon Zasławski miał przygotować specjalną, odosobnioną celę, ogrzaną, opatrzoną w specjalny kanał na nieczystości, z oknem wysoko umocowanym i drzwiami z małym okienkiem, przez które można byłoby podawać jedzenie lub słuchać spowiedzi i komunikować więźnia. Wyposażeniem celi było poślanie złożone z siennika, poduszki i koca. Uwięzionemu zakonnikowi należało dostarczać odzienie – co tydzień białą koszulę, latem kaftan sukieny, zimą podszyty suknem, czapki i chustki. Mógł mieć w celi książki. Wyżywienie miało pochodzić ze wspólnego stołu zakonnego. Jedynie wśród napojów wprowadzono rozróżnienie – więźniowi przysługiwało tylko piwo i przegotowana woda. Po wprowadzeniu więźnia do przygotowanej celi należało zamurować wejście. Osadzenie zakonnika poprzedzało odprawienie nabożeństwa żałobnego za niego²⁸. Jednak i z tego więzienia udało się Witoszyńskiemu po ponad roku uciec, mur wybrawszy i drzwi ostatnie na dwie klamki zamknięte wyrwawszy²⁹.

Funkcjonowanie w jednym monasterze szkoły zakonnej, gdzie profesy przygotowywali się do podjęcia obowiązków kapłańskich, oraz domu poprawy dla zakonników, skazanych na odbycie pokuty za popełnione wykroczenia przeciw regule zakonnej, nie wydawało się dobrym rozwiązaniem. Przebywanie obok siebie tych dwóch grup mogło zetknąć młodszych adeptów życia zakonnego z nadużyciami i wykroczeniami, których powinni się wystrzegać. Mimo to jednak w latach 70. i 80. XVIII w. Satanów pełnił tę podwójną funkcję ośrodka for-

macji intelektualnej oraz kształtowania cech charakteru, wymaganych regułą zakonną.

- ¹ А. В. Православный монастырь и его униатская летопись (К истории Сатановского монастыря Подольской епархии) // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 418-425;
Сецинский Е. Материалы для истории православных монастырей Подольской епархии // Труды Подольского Епархиального Историко-Статистического Комитета. – 1890-1891. – Вып. V. – С. 359-402;
Хіхляч Б. М. ЧСВВ та УГКЦ на Поділлі (XVIII – I третина XIX ст.): загальний огляд // Подільська старовина: наук. зб. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – Вип. IV. – С. 139-159;
Його ж. Архітектура василіанських монастирів Поділля XVIII століття // Праці Центру пам'яткознавства. – 2009. – Вип. 16. – С. 65-78.
- ² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА у Львові). – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1917 (Inventaria Monasteriorum Ord[inis] S[ancti] P[at]ri Basilii M[agni] sub Titulo Protectionis B[eatae] V[irgin]ae Mariae ab Anno 1730mo ad Annum 1765um compacta). – Арк. 508-508зв., 611зв.-612.
- ³ Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника. Відділ Рукописів (далі – ЛННБ). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2106/II (Księga historyj monasteru Satanowskiego 1770). – Арк. 5, 6.
- ⁴ ЦДІА у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1917. – Арк. 509, 612-612зв.
- ⁵ ЛННБ. – Ф. 3. – Спр. 293/2 (Zbiór dokumentów bazylińskiego monasteru w Satanowie), арк. 1; ЦДІА у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1917. – Арк. 614.
- ⁶ ЦДІА у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1917. – Арк. 512, 514, 611, 613-613зв.; ЛННБ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2106/II. – Арк. 2 (Przywilej został oblatowany w księgach grodzkich trembowelskich w 1723 r. W inwentarzu pojawił się również zapis, iż monaster uzyskał pole na 180 dni orania i łąki na 100 kosarzów).
- ⁷ ЦДІА у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1917. – Арк. 613 зв. (Miarą gruntu podczas lustracji był sznur liczący 12 sążni. Pierwszy grunt zawierał w sobie 11 sznurów wzdłuż i 26 sznurów wszierz, zaś drugi 11 sążni wzdłuż i 40 sznurów wszierz).
- ⁸ ЦДІА у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1917. – Арк. 512зв.-513.
- ⁹ ЦДІА у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 1917. – Арк. 512, 513, 633, 635, 636-642; Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 258. – Оп. 3. – Спр. 1254 (Inwentarze monasterów bazylińskich 1741-1772). – Арк.к. 247-249.
- ¹⁰ Winnicki I. Ustawy Rządu Duchownego i inne pisma / Przyg. W. Pilipowicz. – Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1998. – С. 45-46;

- Synod prowincjalny ruski w mieście Zamoyściu Roku 1720 odprawiony. – Wilno, 1785. – С. 139, 154;
- Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780. – Rzeszów: Wyd. UR, 2014. – С. 154.
- ¹¹ Wawryk M. De studiis philosophico-theologicis in provincia rutheno-ukraina Ord. Basiliani s. XVIII eorumque manualibus // *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni*. – 1971. – Sectio 2. – Vol. 7 (12). – Fasc. 1–4. – С. 99-100, 103. – (Series 2).
- ¹² ЛННБ. – Ф. 3. – Спр. 293 (Liber actorum et gestorum Monasterij Satanoviensis 1769). – Арк. 12зв; ф. 5, оп. 1. – Спр. 2106 II, арк. 10, 11
- ¹³ ЛННБ. – Ф. 3. – Спр. 293. – Арк. 23-24, 41.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 45-774 (Zbiór rękopisów bazylikańskich). W Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece im. W. Stefanyka znajduje się ponad 130 rękopisów, związanych z bazylikańskimi studiami zakonnymi w zakresie retoryki, filozofii i teologii. Zob.: Гуцаленко Т. Бібліотека та центральний василіанський архів у Львові // *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних*. – Львів, 1999. – С. 134-135. Tytuły 60 rękopiśmiennych traktatów autorstwa bazylianów prowincji koronnej z zakresu teologii i filozofii odnotował również: Wawryk M. *De studiis philosophico-theologicis in provincia rutheno-ukraina...* – С. 85-113.
- ¹⁵ Flaga J. Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. – Lublin: Wyd. KUL, 1998. – С. 206-211, 226-227; Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780. – С. 145-146.
- ¹⁶ Archivum Secretum Apostolicum Vaticanum (dalej - ASV), Archivum Nuntiaturae Varsaviensis. – Nr. 108 (t. 2. Ordini regulari. Basiliani). – Арк. 219.
- ¹⁷ ЛННБ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2074/II (Księga historyi monasteru zbaraskiego 1762). – К. 12-12зв. Jednak prawdopodobnie otrzymane kwoty wydatkowano na budowę nowego klasztoru, prowadzoną w połowie lat 60 XVIII w. Stąd studia teologiczne uruchomiono dopiero w jesieni 1768 r.
- ¹⁸ ЦДІА у Львові. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 90 (Akta bazylikańskich monasterów 1756-1801). – Арк. 2зв.-3.
- ¹⁹ ЛННБ. – Ф. 3. – Спр. 293. – Арк. 24-25.
- ²⁰ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. – Rkps. 4502 (Rękopism klasztorny XX. Bazylianów humańskich). – Ark. 107zv.-108zv.; ЛННБ. – Ф. 3. – Спр. 293. – Арк. 40зв. W liście prowincjała Ochockiego zapisano: «zalecamy, aby wszyscy Oycowie i Bracia Profesi, którzy w naukach szkolnych nie są wydoskonaleni, ani na potem do nauk w łańskim języku użyci być nie mogą, przy sprawowaniu swych posłusznych usług pod nauczycielstwem X. Kulczyckiego, któremu to urzędownie wruczamy, w pewnych wyznaczonych godzinach uczyli się teologii moralnej z książki przez tegoż po rusku i po polsku wydanej».

- ²¹ Антоїне П. Г. Богословіе нравоучителное Ново монахами чина святого Васіліа Великаго на рускій діалект преведеное. – Почаїв, 1776; Богословіе нравоучителное из богословія Антоїне, Тоуриели и Реїффенстуель простанно римским діалектом о тайнах и ценсурах сиріч казних, либо надзираніах церковных написаннаго на рускій діалект вкратці... преведенное. – Почаїв, 1779; Treść teologiczney nauki obyczajney z autorów klassycznych Antoine i innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwiejszego uczenia się i pojęcia osobom duchownym Oyczystym językiem od J. X. Pantaleona Kulczyckiego, Zakonu Ś. Bazylego Wielkiego teologa, typografii Poczajowskiey korektora oraz bywszego diecezjalnego ksiąg censorsa wybrana i za pozwoleniem zwierzchności do druku podana – [Poczajów], 1787. (Drugie wydanie w 1792 r.).
- ²² ЛННБ. – Ф. 3. – Спр. 293. – Арк. 31.
- ²³ Lorens В. Bazylianе провинциі коронней w latach 1743–1780. – С. 177.
- ²⁴ ЛННБ. – Ф. 3. – Спр. 293. – Арк. 29-30зв.
- ²⁵ Там само. – Арк. 41зв.-42зв.
- ²⁶ Там само. – Арк. 60 зв.; ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2106/II. – Арк. 29.
- ²⁷ Там само. – Арк. 7 зв.-8зв.
- ²⁸ ЛННБ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2106/II. – Арк. 12зв.; Сецинскій Е. Матеріалы для исторіи православныхъ монастырей Подольской епархіи... – С. 371-381.
- ²⁹ ASV – Archivum Nuntiaturae Vienna. – Vol. 65 (Diversi nunzi: Miscellanea riguardante gli ordini religiosi). – Арк. 178зв.